

A KRÍZIS ÉS A FORRADALMI SZUBJEKTUM

SZÁM ATTILA

A kapitalista termelési mód alapvető jellegzetessége a munkásság szubjektívításának tagadására való törekvés, vagyis hogy e szubjektívítást a termelési folyamat pusztá mozzanatának tekintse. Azok az objektív irányzatok, amelyek a kapitalizmust válságos helyzetbe sodorják, valójában a kapitalista termelési mód iménti jellemzőjéből erednek. Ezt a szubjektív erők — elsősorban a munkásság — ténykedésének kell tekintenünk, amely nem hajlandó alávetni magát a tőke uralmának, és forradalmi tevékenységével szakadatlanul tagadja a kapitalista értékek elsőségét.

A válságot, mint a tőkés termelés újabb ellentmondásainak megnyilvánulását, a teoretikusok különbözőképpen értelmezik. Egy részük (főként a polgári beállítottságúak) abból indul ki, hogy a kapitalizmus — valamennyi hibája ellenére — az emberi társadalom legtökéletesebb formája. Szerintük a kapitalizmus problémái nem oldhatók meg semmiféle szocialista átalakulással, hanem csak az akként programozott társadalmi viszonyok jelentenek kiutat, amelyeknek „fokról fokra” sikerül megvalósítaniuk a társadalmi fejlődés alapvető céljait, úgymint a szabadságot, az igazságot és a szolidaritást. Hogy az ilyen viszonylatokban mit jelenthet a szabadság, látható abból az elgondolásból is, amely szerint a legfontosabb „az ipari viszonyok liberális politikájának” a létrehozása (Dahrendorf), amelynek szempontjából a munkásságnak a döntésekben való részvétele olyan zavaró körülmény, amelyet ki kell zárni. Tehát a szabadságot valójában a tőke szabadsága jelenti, és a munkásságnak a döntésekben való részvétele zavaró körülménynek számít. A fentiekből következik az is, hogy a tőkés társadalmak meglévő ellentmondásai olyan negatív jelenségek, amelyek nem magából a tőkés termelési módból erednek, hanem a még nem eléggé kapitalizálódott elemek tevékenységével hozhatók összefüggésbe.

Más teoretikusok meg, akik számára a válság effajta magyarázata elfogadhatatlan, és kritikusabban igyekeznek viszonyulni a kérdéshez, a

kapitalizmus alapvető ellentmondásait kirekesztik a termelési viszonyok szférájából, és a gazdasági rendszerből az adminisztratív rendszerbe helyezik át (Habermas). Ezzel felvetik az adminisztratív jellegű korrekció lehetőségét, amely áthidalhatná a társadalom válságos megnyilvánulásait. Ezzel azonban felmerül a gazdasági rendszer politizálása nélkül történő politikai vezetés kérdése is (Jäniche).

Az itt felsorolt teoretikusok nézeteinek alapvető hibája, hogy az osztályjelleg mellőzésével vagy osztályok fölé emelkedve közelítik meg a kérdést, s ezáltal elemzésük elvonttá válik, figyelmen kívül hagyja a társadalom globális törekvéseit. Létezik azonban osztályszempontból tévesnek mondható hozzáállás is. Erre akkor kerül sor, ha a társadalmi osztályt elvontan, a valós szempontok mellőzésével értelmezik, illetve amikor az osztályt kiegyenlítik a teljes társadalommal. E nézet képviselői a kétféle társadalmi rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus ellentéteiben látják korunk nagy ellentmondását (különösen az egyes szocialista országok teoretikusai). Szerintük e lényeges ellentmondás mélyíti el a kapitalizmus teljes válságát. A tőkés államok pozícióinak gyöngülése azonban nem pusztán annak következménye, hogy a szocialista államok pozíciói megerősödtek, hanem a kapitalista termelési mód belső ellentmondásainak mind fokozottabb kiéleződéséé, s erre elsősorban az enormis gazdasági fejlődés következtében kerül sor, amely mellőzi a valós emberi szükségleteket.

A kapitalizmus a múltban számos krízisen esett át. A második világháború után egy ideig szinte úgy tűnt, hogy válságra többé nem kerülhet sor. Az ötvenes évek végén mégis válsághelyzet állt elő, a hatvanas évek végére pedig a krízis egyre gyakoribb jelenséggé vált. A modern válság egyik lényegesen új vonzása az egyidejűség, mivel egyszerre sújtja a kapitalista világ gazdaság egészét. E tény jelentősége abban van, hogy a válságba jutott tőkés államok a válság leküzdésében többé nem támaszkodhatnak azokra az országokra, ahol még létezik konjunktúra, mert ilyesmi többé sehol sem létezik. A válság leküzdésében valamennyi ország önmagára van utalva, ami azt jelenti, hogy a megoldást vagy a tulajdon „belső tartalékaiban” kell keresniük, amivel tulajdon munkásosztályukat károsítják meg, vagy az új piacok létesítésében. Ám ezek az utak a mai körülmények között szinte járhatatlanok. Az új piacok létesítése hatalmas pénzügyi eszközök lekötését követeli, és ennek kimenetele is igen bizonytalan (például az Egyesült Államok vietnami „kalandja”). A krízis terhet a munkásosztály vállára helyezni ma már megint csak nem olyan egyszerű, mivel osztályöntudata sokat fejlődött, s emellett a munkásosztály szervezettebbé is vált.

A korszerű kapitalizmus válságának másik új jellegzetességét a világ gazdasági fejlettségében megmutatkozó egyenlőtlenségek leküzdésére irányuló mind kifejezettebb törekvések adják. A tőke ugyanis az egyenlőt-

len fejlettségi szintre alapozódott, és ennek további elmélyítését szorgalmazta. A különböző fejlettségi szintű tőkének a világgpiacon való összefüggése azonban, hosszan tartó történelmi folyamatként, a termelőerők fejlődési folyamatában megmutatkozó egyenlőtlenségek leküzdésére irányuló törekvéseket is mutat (Neusüss). Ez a tőke világgpiaci szintű válságát eredményezi, mert az egyenlőtlenséget csupán végső erőfeszítések árán lehet biztosítani, s ez mind nagyobb költségeket emészt fel, amelyeket erre a célra a tőke hatóerejéből kell leválasztani (fasiszta rendszerek, diktatúrák támogatására stb.).

A kapitalizmus válságának harmadik, lényegesen új mozzanatát a munkásosztálynak az újonnan kialakult helyzet, vagyis a tőkés gazdasági válság nyomására a tulajdon részleges érdekeinek biztosításáért indított harca jellemzi, amely egyre nagyobb, politikailag is jelentős méreteket ölt. És ezzel kérdésessé válnak a tőke lehetőségei és feltételei a válság leküzdésére. A munkásmozgalom gazdasági és politikai harcának dialektikája a válság feltételei között magasabb szintre emelkedik, az osztályharcnak arra a szintjére, amely az egyes nyugat-európai tőkés országokban 1945 májusától számítva első ízben ismét távlatokat nyit a társadalom szocialista átalakulásának (Deppe).

A jelenlegi válság említett új jellegzetességei azt mutatják, hogy a kapitalista termelési mód fejlődése és erősödése egyre kérdésesebbé teszi a tőke bővített újratermelését. És itt most felmerül az a kérdés, hogyan lehetséges, hogy az egyre gyakoribbá váló válságok ellenére a tőke bővített újratermelése mégis tovább folyik?

Marx szerint a profitráta süllyedő tendenciájának törvényszerűsége a kapitalista termelési mód természetéből ered, úgyhogy a tőke egzisztenciája bizonyos ellentétes hatású tényezők alkalmazásának lehetőségétől függ, bár ezzel nem lehet elejét venni a profitráta csökkenése törvényszerűségének, hatását azonban mégis lassíthatja, sőt rövid időre semlegesítheti is. A Marx által annak idején feltüntetett valamennyi ellentétes hatású tényező jórészt még ma is jelen van a tőkés gyakorlatban, azzal, hogy bizonyos átalakuláson esett át. A mai körülmények között a nemzeti tőkék világgpiaci összefüggése kiszélesedett és elmélyült, ami rányomta bélyegét az ellentétes hatású tényezőkre is, amelyek valójában a korszerű kapitalizmus mozgatói. A mai körülmények között a döntő mozzanatok a nemzeti tőkék világgpiaci összefüggéseinek alapján hatnak, továbbá az összefüggések bővítése és elmélyítése révén is (Neusüss). Így tehát:

— a nemzeti tőkék egymásba szövődésének folyamatában kialakult nemzetközi munkamegosztás az állandó, de a variabilis tőke értékének csökkenését is maga után vonja, míg ugyanakkor a munka termelőerői és az értéktöbblet egy része is növekszik, ami lassítja a profitráta csökkenését;

— a kevésbé fejletteknek a fejlett nemzeti tőkékkel való konkurrálása

a munkaerő alulfizetését vonja maga után, ami szintén hozzájárul a profitráta csökkenésének enyhítéséhez;

— a konkurrencia nyomásának gyöngülése a fejlett tőkék esetében elősegíti az adott szinten való felhalmozást, s ez is lassítja a profitráta csökkenését.

A jelen körülményei között azonban — amikor a tőke rendkívüli növekedésére került sor — az ellentétes hatású tényezők véletlen alkalmazása nem lehet többé eléggé hathatós. A kapitalista termelési mód törvényszerűségének érvényesülése a modern körülmények között egyre nagyobb arányokban veti felszínre az ellentmondásokat, úgyhogy a tőke erői közbelépésüket egyrészt a tőkés állam segítségével igyekeznek megvalósítani, másrészt pedig a multinacionális társaságokkal. Szerepük az ellentétes hatású tényezők gazdaságon kívüli alkalmazásában merül ki. A kényszerítés gazdaságon kívüli jellege az állam új szerepében nyilvánul meg, amikor is az állam a nagytőke érdekeinek eszközévé válik, meghozzá mind a munkaerő, mind pedig az elaprózott tőke elnyomása érdekében. Az ellentétes hatású tényezők gazdaságon kívüli jellegét még eredményesebben használhatják ki a multinacionális társaságok, amelyek túllépnek a nemzeti határokon, és a „peremállamokban” gyakran fasiszta rendszereket pénzelnak, ezzel biztosítva maguknak azt a jogot, hogy a munkaerőt piaci értékén alul fizessék, amivel egyúttal nyomást gyakorolnak a magasan fejlett kapitalista országok, tulajdonképpen anyaországuk munkásságának helyzetére is. Az ellentétes hatású tényezők gazdaságon kívüli jellegéből eredően a kapitalista termelési mód törvényszerűségeinek közvetlen tagadására kerül sor, ami a kapitalizmus alapjainak aláásásához vezet. A kapitalista termelési mód objektív törvényszerűségeibe való szubjektív beavatkozás a megfelelő változásokat vonja maga után a termelési mód egészében, és közvetlenül tagadja a tőkének mint szubjektumnak, sőt mint közvetítőnek is a szerepét, és ezen alapszik az egész termelési mód.

A kapitalista termelési mód ellentmondásai és válsága fokozódásának feltételei között mindinkább felszínre jut a kapitalista termelés egy külön ellentmondása is. Egyrészt sor kerül a munka termelőerőinek, de ugyanígy a termelési kapacitások rendkívüli megnövekedésére is, ami az össztermelés megnövekedését vonja maga után. Másrészt mind határozottabban merül fel a valós emberi szükségletek kielégíthetlenségének kérdése is. Ez a tendencia a tőke destruktív jellegéről tanúskodik. A magasan fejlett tőkés országok példája arra mutat rá, hogy a válság feltételei között a társadalmi szempontok sokkal kifejezettebbek, mint a gazdaságiak. Épp ezért a fejlett országokban válnak a legszembeötlőbbé a modern pauperizáció formái és dimenziói, melyeket a kapitalista termelési mód eredményez. Tény, hogy a kapitalista termelés útján megvalósított „bőség társadalmá” nem jelenti a kényelmesebb létet is, ám ha figyelembe vesszük,

hogy egyes becslések szerint Dél-Amerika lakosságának 60 százaléka az ősembernél is alacsonyabb fokon tengődik, egyből láthatóvá válik a tőke destrukciójának szerepe. Különbösen a tőke e destrukciójának jellege a kapitalista termelés központjaiban főként ökológiai problémák formájában nyilvánul meg, míg a fejletlen országokban a tőke érdeke által diktált mértékben tartja vissza a társadalom termelőerőinek fejlődését. Mindkét említett irányzat a nemzetközi értelemben vett létezés természetes és társadalmi feltételeinek leszűkítését jelenti. A létezés természetes és társadalmi feltételeinek leszűkítésével a tőke alássa a munkaerő újratermelési feltételeit is, úgyhogy végső soron a tulajdon korlátozódásának teremt alapot.

A kapitalista termelési mód effajta irányzatai egyre inkább felvetik forradalmi átalakulásának kérdését is. A polgári beállítottságú teoretikusok vagy nem óhajtának gondolni a forradalomra, amit gyakran a társadalomban eluralkodó káosszal egyenlítenek ki (Dahrendorf), vagy a különböző iskolák (konfliktus-szociológia, egyensúly-szociológia stb.) tanításai alapján megkísérelnek semlegesíteni. A marxisták körében is fennáll a forradalom nem adekvát módon való értelmezésének veszélye. Ez a veszély az objektív tényező szerepének esetleges túlméretezésekor is kísért. Az embert e feltételek között mint szubjektumot értelmezik, de aki csak az emberi munka által már korábban megteremtett objektív körülmények között thathat. Itt valójában az objektív körülmény lép fel a valódi szubjektivitás szerepében, amely irányítja a valóban létező emberek tevékenységét, úgyhogy ők valójában az irányított szubjektumot, vagyis pontosabban az objektumot képezik. Ez a hozzáállás jókora adag automatizmust tartalmaz. E logika szerint a tudomány és a technológia forradalma önmagában is forradalmasítja a polgári társadalmat.

Igen gyakran esik szó arról, hogy a magasan fejlett ipari tőkés államok munkásosztálya a modern körülmények között nem lehet többé a forradalom szubjektuma, mivel elvesztette forradalmi potenciálját, sőt mi több, maga is polgárivá vált. A munkásosztály forradalmisága azonban nem tekinthető át az osztályharc korábbi formáinak és modern megnyilvánulásainak összehasonlításával, és a mai körülmények között nem mérhető le a kapitalista társadalom, a kapitalista termelési mód olyan elemzése alapján sem, amely képtelen túllépni a társadalom vagy az illető termelési mód által feltételezett kereteket. A tőkeviszony reprodukálásának további lehetőségeit, valamint a munkásosztály történelmi érdekeinek affirmálását ugyanis csak a polgári társadalom nézőpontjáról tudják felbecsülni. Ebből eredően a kapitalista termelés elemzését feltétlenül a munkásosztály történelmi érdekeiből kiindulva kell elképzelni, amely túlhalad a polgári társadalmi rendszer keretein. Az ilyen megközelítés alapján a munkásosztály ismét forradalmi szubjektumként mutatkozik, mivel napjainkban is objektíve a legérdekeltőbb a tőkés termelési

mód forradalmi megváltoztatásában. Forradalmiságát két tényező is feltételezi: először, hogy a legkiszákmányoltabb osztály, másodsor, hogy a legkevésbé elidegenedett. A proletárnak a modern körülmények között is a leginkább sikerült emberségét megőriznie.

Az olyan körülmények között, amikor az alapvető kapitalista termelési mód változásokon esik át, a forradalmi szubjektum lényében is bizonyos változások mennek végbe. A teoretikusok abbéli képtelenségükben, hogy a társadalmat fejlődési folyamatában vizsgálják, a forradalmi szubjektum lényében végbement változásokat sem tudják felismerni. A jelenkor körülményei között azonban lényeges változások játszódtak le a forradalmi szubjektum lényegén, azaz a munkásosztály tudatában, amelyeket a következőképpen összegezhethetünk (Deppe):

1. a „munkásosztály magvának” súlypontja a hagyományosan kijelölt nyersanyagipar és termelési javak területéről a beruházási javak iparágának területére tevődött át;

2. az alkalmazottak alsó és középső rétegének munka- és életfeltételei kiegyenlítődték a munkásosztályéval;

3. a tudományos és műszaki értelmiség bizonyos csoportjainak egybeolvadása a munkásosztállyal jelentékeny mértékben irányt szab növekedésének is.

E változások alapján megállapíthatjuk, hogy a kapitalista termelés válságának elmélyülési folyamata nem akadályozza meg a munkásosztály forradalmi fejlődését, sőt, mi több, e folyamat új, kedvező feltételeket teremt a munkásosztály és osztályöntudata érlelődéséhez, s ez csak tovább erősíti mint forradalmi szubjektumot.

A fentiek alapján a korszerű kapitalista termelésben a munkásosztályra vár a forradalmi változás véghezvitelének szerepe, illetve hogy a szocialista forradalom szubjektuma legyen. Felmerül azonban a kérdés, hogy milyen feltételek között fog leggyorsabban és leghathatósabban kifejezésre jutni a kapitalista termelés objektív feltételei által megteremtett forradalmisága.

A kapitalista termelési mód erősödésének folytán egyre nagyobb nyomás nehezedik az egész emberi társadalomra, főként pedig a munkásosztályra. E nyomás az emberi lény társadalmi jellegének tagadása irányában hat. Erre oly módon kerül sor, hogy az emberek valós szükségleteit háttérbe szorítják a tőke által rájuk erőszakolt és túlzottan kihangsúlyozott szükségletek, amelyek az egyén részéről azt a látszatot eredményezik, hogy az ember képtelen lénye társadalmi jellegének újbóli kinyilvánítására. Annak ellenére azonban, hogy „nem létezik egyed partikuláris motiváció” nélkül, olyan egyed sem létezik, aki „soha, semmilyen formában sem emelkedett volna tulajdon partikularitása fölé (Heller), ez pedig a munkásosztály forradalmi potenciálját képezi. A munkásságnak az a szükséglete ugyanis, hogy tulajdon partikularitása fölé emelkedjen,

magában hordozza a kapitalista termelési mód forradalmi átalakításának feltételeit is. Ebben az értelemben a probléma lényege a munkásság szükséglete forradalmasításának lehetőségében, illetve a munkásság tulajdon partikularitása fölé való emelkedésére irányuló szükségletének határozottabb kinyilvánításában van. Erre a folyamatra két tényező: az objektív és a szubjektív tényező hat.

A munkásosztály szükségletei afirmálásának objektív tényezője a kapitalista termelés valós effektusaiból ered. A jelenkor körülményei között az objektív tényező lényegét három tendencia alkotja. Az egyik a mostani válság egybehangolt jellegéből következik, amely a kapitalista termelési mód hordozóit mind nehezebb feladatok elé állítja. E feladatok megoldásában többé nem számíthatnak külső tényezőkre, tehát szükség-szerűen belül keresik a megoldást. Ezt azonban csak úgy érhetik el, ha még nagyobb nyomást gyakorolnak a lakosság, tehát a munkásság élet-színvonalára. Amennyiben a munkásság ezek között a feltételek között is meg szándékozza őrizni egzisztenciáját, feltétlenül forradalmasítania kell szükségleteit. A munkásság szükségleteinek forradalmasításával a munkás-osztály alkalmassá válik a kapitalista termelési mód forradalmi átalakítására.

A másik tendencia a tőke nemzetköziesítésének folyamatából ered. Ez az új mozzanat megköveteli a nemzetközi munkásmozgalmon belüli megfelelő átrendeződést, mivel a munkásosztály az újonnan kialakult helyzetben csak így válhat eléggé hathatós szubjektummá a kapitalista termelési móddal szembeni harcában. Ez utóbbi mint az osztályérdekek, a munkásosztály osztályszükségei afirmálásának szélesebb, az egész világot átfogó alapja mutatkozik.

A harmadik tendenciát a polgári szabadság leszűkítésének egyre kifejezettebb folyamata eredményezi, amelynek értelmében különféle előírások útján megtiltják a „balos” beállítottságú munkások alkalmazását (Berufsverboten). A munkásság ilyen objektív helyzete a mai körülmények között a forradalmasodás igen jó alapját képezi. A munkásság polgári szabadságára gyakorolt nyomás lehet az az „utolsó csepp” is, amelytől „betelik a pohár”, és hogy a helyenként reformista törekvéseket mutató munkásság ennek hatására forradalmivá váljon. A parlamentáris út járhatatlanná tétele a munkásságot forradalmi fellépésre és a fennálló rendszerrel szembeni viszonya gyökeres átalakítására készítheti.

Tekintet nélkül a kapitalizmus, a kapitalista termelési mód belső és külső ellentéteinek szintjére, a termelési mód megváltoztatásában a szubjektív tényezőnek jut döntő szerep. Ebből eredően az egybehangolt válságjelenségek vagy a tőke nemzetközivé tétele, akárcsak a munkásosztály polgári szabadságainak leszűkítésére irányuló törekvés csupán az osztályharc reális kiindulópontját képezheti, amit a munkásosztálynak be kell építenie stratégiájába. Ám ez nem jelenti egyúttal azt is, hogy e for-

radalmasító tendenciák alapján a munkásosztály automatikusan jobb pozíciót is szerzett a tőke ellen vívott osztályharcban. Ez a forradalmi felkészültség és alkalmasság, továbbá a konkrét munkásosztály szerveztségének kérdése. Amennyiben az új feltételek adta lehetőségeket nem sikerül a tőke erejével szembeni harci pozíciónak megerősítésére fordítani, a tőke új módot fog találni a kapitalista termelés további tengődésére. Hogy erre azonban ne kerülhessen sor, a munkásosztálynak jóval több figyelmet kell szentelnie forradalmi pártja erősítésére, mert egyedül csak így tudja a munkásság minimális egzisztenciájáért vívott harcát a munkásosztály történelmi érdekeinek megvalósítása felé terelni.

A munkásság szükségletei forradalmasítása szubjektív tényezőjének lényege egyre fokozottabb mértékben a munkásság intellektualizálódásában nyilvánul meg. A munkásság intellektualizálódási folyamatán keresztül a munkásosztály egyre alkalmasabbá válik bémunkás helyzete gyökereinek megértésére és az opportunistá eszméktől való szabadulásra. Ezzel kapcsolatban szem előtt kell tartanunk a munkásosztály gazdasági harca politizálásának kérdését és a sikeres forradalmi vállalkozások hatását az osztályöntudat erősödésére.

A munkásság, objektív társadalmi pozíciójából eredően is, alkalmas a gazdasági harcra. A szétzilált gazdasági harc azonban nem biztosíthatja a hathatós ellenállást a tőkeviszony erőinek olyan törekvéseivel szemben, amelyek a kizsákmányolás folyamatának kiszélesítésére és elmélyítésére irányulnak. Az ember fejlődésével szükségletei is fejlődnek, ám ezeket a szükségleteket a munkásság nem elégítheti ki a fennálló kapitalista termelési mód határai között vívott harcai szintjén. Ezt a folyamatot az a tény is segíti, hogy a munkásosztályt az is „megkülönbözteti a többi osztálytól, hogy nem áll meg a történelem egyes eseményeinél, és nem érzi magát indíttatva általuk, hanem önmaga képezi a mozgatóerő lényegét, és centrálisan hatva a központra befolyásolja a fejlődés társadalmi folyamatát” (Lukács).

Továbbá, a munkásosztály forradalmi osztályöntudata nem a tudomány és a hétköznapi tudat egyoldalú közlekedése nyomán alakul ki (Hahn). A munkásosztálynak a párton keresztül történő szocialista öntudattal való feltöltése nem pusztán közvetítés vagy leokék vétele útján megy végbe, hanem ez a marxista módon koncipiálódott harc, vagyis a proletariátus stratégiája és taktikája alapján játszódik le. A munkásság öntudatának fejlődési folyamatához való mindenfajta parciális közelítés az osztályöntudat bizonyos aspektusainak túlzott kihangsúlyozásához vezet, ami pedig a munkásosztály történelmi érdekeinek ködösítését eredményezi. Amennyiben nem kerül sor a munkásosztály politikai stratégiája, gyakorlata és elmélete közötti kapcsolat megvalósulására, akkor objektíve arra kényszerül, hogy beérje helyzete parciális javulásával. Az

effajta viszony is azonban — keserű — tapasztalatául szolgál a további harcnak.

A munkásság valamennyi eddigi tapasztalata azt mutatja, hogy osztályharca sikertelenségei főként a kellő fokú egység hiányából eredtek. Az is tény azonban, hogy a munkásosztály forradalmi akcióinak valamennyi sikertelensége közvetlenül a munkásságot érinti, amely mindinkább tudatába jut annak, hogy helyzetén a kapitalista termelés viszonyai, főként pedig a válság feltételei között nem javíthat engedelmességgel, hanem csak egységes forradalmi akcióval, amelyet újrászervez. Az akció minden sikertelensége, de főként sikere csak fokozza a munkásság osztályöntudatának erősödését. Ezért „sohasem szabad szem elől téveszteni azt az eltérést, amely a forradalmi beállítottságú munkások tudatállapotát megkülönbözteti a proletariátus valódi osztályöntudatától. A proletariátus azzal ér véget, hogy megszűnik, vagyis véghezvitt harcával megalakítja az osztályok nélküli társadalmat” (Lukács). És azt is szem előtt kell tartanunk, hogy „a társadalomért vívott harc nemcsak a külső ellenség, a burzsoázia elleni harc, hanem ugyanakkor a proletariátus harca önmaga ellen is” (Lukács).